

Ёшлар Тарбиясида Қадриятлар Тизимининг Аҳамияти

Одилжон Турсуналиевич Назиров¹

Аннотация: Ушбу мақолада Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси, ёшларда демократик ислохотларга аксиологик муносабатни ривожлантириш жараёни инсон ва субъектларнинг социомаданий фаолиятининг маълум бир натижаси сифатида шаклланганлиги ҳақида маълумотлар берилган.

Калит сўзлар: Тараққиёт стратегияси, аксиология, ёшлар, демократик ислохотлар, маънавият, миллий кадриятлар, диний кадриятлар, кадриятлар тизими.

Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантиришнинг янги босқичини бошдан кечирмоқда. Президентнинг ташаббуслари билан қабул қилинган 2017-2021 йиллар учун мўлжалланган Ҳаракатлар стратегияси кадриятлар моҳиятини бутунлай янгича идрок этиш, дунёқараш, мафкура ва фикрлаш тарзимизда сифат ўзгаришлари қилишдир. Бу – маънавий ҳаётда туб ўзгариш ясаш, халқимизни бунёдкорликка сафарбар этувчи кадриятлар тизимини қарор топтириш демакдир. Шунингдек, “Ҳаракатлар стратегиясидан — Тараққиёт стратегияси сари” тамойилига асосан ишлаб чиқилган қуйидаги етита устувор йўналишдан иборат “2022 - 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси”² қабул қилинди. Сиртдан қараганда, диний кадриятлар билан илмий кадриятлар ўртасида қарама-қаршилик, бир-бирини истисно этиш, рад қилиш мавжуддек, бўлиб туюлиши мумкин. Бироқ, аслида, улар ўртасида ворисийлик, бир-бирини такозо этувчи алоқадорлик мавжуддир. Гап шундаки, диний кадриятлар ёки кадриятлар моҳиятини диний асосда тушуниш ижтимоий-сиёсий барқарорлик, тотувлик, ҳамжихатлик, биродарлик, меҳр-оқибат ва бошқаларни таъминлашда муҳим аҳамиятга эгадир.

Қадриятлар маънавий тараққиётнинг сифат жиҳатидан янги босқичидир. Маънавият ва кадрият тушунчалари бир-бири билан узвий боғлиқдир. Маънавият кадрият тушунчасига нисбатан бой ва кенг қамровли тушунчадир. Қадрият маънавият таркибига киради ва уни ривожлантирувчи омил бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун ҳам кадрият деганда, кишиларда аввало маънавий кадриятлар тўғрисидаги тасаввур пайдо бўлади. Туб ўзгаришлар ва янгиланиш даврида маънавий кадриятлар аҳамиятини ортиб бориши ўтиш даврига хос объектив-тарихий қонуниятдир.

Мавжуд илмий-фалсафий адабиётларда кадриятлар моҳиятини таърифлашда тушунча билан у ифодага эришган нарса ва ҳодисаларни айниқлаштириш ва бунинг оқибатида кадриятларга ғоят жўн таъриф бериш, кадриятларга эҳтиёжлар ривожининг махсули сифатида қараш каби ҳолатларни кузатиш мумкин.

Жумладан, “Энг янги фалсафа луғати”да кадриятга “Абсолютга, шартга, мақсадга йўналтирилган объект ва ҳодисаларнинг инсоний, ижтимоий ва маданий моҳиятини акс эттирувчи атама” деб таъриф берилди. У инсоннинг, барча ижтимоий объектларнинг “социомаданий фаоллиги доирасини белгилаб келади”, маданий фаолият натижаси сифатида эса шахсдан, айрим ҳолларда эса тарихий ҳодисалардан айрича идрок этилади. Шунинг учун кадриятлар ўтмиш, ҳозир ва келажакни уйғунлаштириш (вақтда намоён бўлиши), фаолият натижаларини семиотик ифодалаш (мақонда намоён бўлиши), нарса ва ҳодисаларни баҳолашда уларнинг мақсадга мувофиқларини устувор ҳисоблаш, дунёни идрок этишда турли даражадаги кадрлаш тизимларини яратиш ва фикрларни асослаш тарзида келади.

“Қадрият дейилганда инсон ва инсоният учун аҳамиятли бўлган миллат, элат ва ижтимоий гуруҳларнинг манфаатлари ва мақсадларига хизмат қиладиган ва улар томонидан баҳолашиб, қадрланадиган табиат ва жамият неъматлари, ҳодисалари мажмуини тушунмоғимиз лозим”³.

“Қадрият – воқеликдаги муайян ҳодисаларнинг умуминсоний, ижтимоий-ахлоқий, маданий-маънавий аҳамиятини кўрсатиш учун қўлланадиган тушунча”⁴, - деган таърифлар берилган.

Ушбу ёндашишдан маълум бўладики, ёшларда демократик ислохотларга аксиологик муносабатни ривожлантириш жараёни инсон ва субъектларнинг социомаданий фаолиятининг маълум бир натижаси сифатида шаклланган бўлса-да, шахслар уларни тайёр ҳолда топадилар, айнан шу нуқтаи назардан кадриятларнинг мавжудлиги ёки амал қилиши айрим олган шахслар, тарихий ҳодисаларга боғлиқ эмас, балки улардан боқийроқдир. Таъриф муаллифи (В.Л.Абушенко) кадриятларнинг вақт ва мақонда намоён бўлиши айрим олган бойликлардан кенглигини тўғри таъкидласа-да, улардаги миллий хусусиятларнинг етакчи ўрин тутишини эсга олмайди. Натижада кадриятлар миллий, ҳатто умуминсоний белгиларсиз фақатгина социомаданий ҳодиса сифатида талкин этилади.

¹ Жисмоний тарбия ва спорт бўйича мутахассисларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш институти Фарғона филиали ўқитувчиси, педагогика фанлари номзоди

Илмий адабиётларда ёшларда демократик ислохотларга аксиологик муносабатни ривожлантириш жараёнига ахлокий-этик ҳодисалар сифатида ёндашиш у ёки бу даражада ёритилган.

Фуқароларнинг миллий кадриятлар бўйича ҳамжиҳатлилиги миллатнинг кадрий уйғунлиги, маънавий ва ижтимоий унификация билан ҳеч алоқаси йўқ. Миллат уйғунлиги кадрий консенсус турли сиёсий ва ижтимоий, этник ва диний уюшмалар мулоқоти, уларнинг очиклиги, умуммиллий муаммоларни биргаликда ҳал этиш мақсадига, биринчи навбатда, болалар ва ёшларнинг маънавий-ахлоқий тарбиясига мамлакатимиз ривожланишининг асоси сифатида қаралгандагина эришиш мумкин.

Ўзбек халқининг ўзига хос миллий кадриятлари мавжуд. Ўзбек халқи менталитети кўп даврлардан бери шаклланиб келмоқда, миллий кадриятлар ривожланиши ҳам узоқ ўтмишга бориб тақалади. Ўзига хослик, анъаналар миллий кадриятлар негизи сифатида хизмат қилади ва улар халқ учун катта аҳамиятга эга.

Аввал бошда кадриятлар маҳаллий даражада, яъни анъана, урф-одатлар ва маросимлар тарзида шаклланади. Асрлар давомида улар орасидан энг яхшилари ўзига хослигини сақлаган ҳолда сараланиб, сайқалланиб боради ва умумхалқ кадриятлари билан уйғунлашиб кетади.

Б.А.Кадиров, Х.Т.Хайдаров, А.А.Абдираззаков, Ш.У.Ахроров каби олимларнинг фикрларига асосланиб, ёшларда демократик ислохотларга аксиологик муносабатни ривожлантириш жараёнини қуйидагилар билан изоҳлаш мумкин:

- ўз уйи ва Ватанини ҳурмат қилиш;
- аждодлар руҳига содиқлик;
- катталарни ҳурмат қилиш, кичкиналарга иззат кўрсатиш;
- меҳмондўстлик;
- болаларга муҳаббат;
- маънавият-одоб-таълим;
- илтифотлилик, инсонларга муносабатда адаблилик ;
- вазминлик, сабр, назокат;
- мулойимлик, мулоқотда камтарлик;
- оғир кунларда матонат ва сабр.

Илмий адабиётларда “аксиологик онг”, “кадриятли муносабат”, “кадриятлар тизими” тушунчасига доир турлича таърифларни учратиш мумкин.

Агар кадрият дин, мафкура, санъат каби ижтимоий онг шаклидан алоҳида ажратиб қаралса, у ҳолда унинг мустақил маъно-моҳиятига нисбатан шубҳа уйғонади. Чунки инсон ёки жамиятнинг бирор-бир эҳтиёжлари қондирилиши нафақат моддий, шунингдек, идеаллик билан ҳам алоқадорликни акс эттиради. Эҳтиёжнинг ўзи ҳам ижтимоий ҳаётнинг қатор шарт-шароитлари ва ўзига хосликларини аниқлаб беради. Демак, кадрият инсон ва жамиятнинг ташқи оламга муносабати, уларнинг ички эҳтиёжлари ва воқеликка муносабати билан уйғунлашуви натижасида юзага келади. Мазкур муносабатнинг барқарор хусусият касб этиши инсон фаолиятининг мақсади ва мотивларини шакллантиришга хизмат қилувчи “кадриятли йўналганлик” атамаси билан ифода этилади.

Шахснинг “кадриятли муносабат” атамаси XX асрнинг 20-йилларида социология фанида У.Томас ва Ф.Знанецкийлар томонидан киритилган бўлиб, уларнинг фикрича ижтимоий установка – индивиднинг ижтимоий дунёдаги реал ва мавжуд фаоллигини аниқлаб берувчи индивидуал англаш жараёнидир. Бошқача айтганда, ижтимоий установка индивид, гуруҳ, яхлитликда жамият хулқ-атворини бошқаришни таъминловчи ядро вазифасини бажаради. Ижтимоий установканинг пайдо бўлишидан аввал индивид томонидан эҳтиёж ва шарт-шароитларнинг англаниши содир бўлади. Социумнинг таъсири жамият томонидан маълум ахборотларни олиш асосида эҳтиёжларнинг қондирилишига эришиш билан белгиланади. Шундай қилиб, кадриятга йўналганлик индивиднинг онгида шаклланади, қарор топади ва ўзгариб туради.

Т. Парсонснинг “Ижтимоий ҳаракатларнинг тузилиши ҳақида” деб номланган асарида кадрият ва кадриятга йўналганлик тушунчалари ўртасидаги алоқадорлик ажратиб кўрсатилган. Яъни, социум маданиятида эталонларга интилишнинг намоён бўлиши асосида жамиятнинг функционал эҳтиёжлари юзага чиқади .

Шунингдек, кадриятга йўналганлик индивиднинг ҳаётий тажрибалари ва орзу-армонларини ҳам ўз ичига қамраб олади. Ана шу сабабли кадриятга йўналганлик ўзига хос психологик тавсифга эга бўлиб, шахс тузилишининг барча компонентлари ва яхлит тизимини акс эттиради.

Педагогик аксиологияга доир адабиётларда кадриятли установка тушунчаси ҳам учрайди. Гарчи кўпчилик муаллифлар кадриятли йўналганлик ва кадриятли установка тушунчаларини синоним сифатида қўллашса ҳам, М.Рокич биринчилардан бўлиб улар орасидаги фарқни алоҳида ажратиб кўрсатган. Олимнинг фикрича, установка маълум бир объект (конкрет ёки абстракт, шахсий ёки ижтимоий)га ёки вазиятга нисбатан субъект

муносабатиди акс этувчи узоқ вақт давомида шаклланган бир қанча ишонч, эътиқодлар мажмуи деб қараш мумкин. Демак, йўналганлик шахснинг жамиятдаги меъёрлар билан инсон эҳтиёжлари уйғунлашуви акс этса, кадриятли установкада шахснинг амалий фаолиятда мазкур муносабатлари тизимини рўёбга чиқаришга тайёрлиги акс этади.

Педагогик аксиология соҳасида тадқиқотлар олиб борган олим Б.Ходжаевнинг таъкидлашича, шахснинг ўзининг ички позициясини англаши ва аниқ кадриятлар билан боғлиқликда амалий фаолиятга тайёрлиги кадриятли установканинг моҳиятини белгилаб беради. Установка шахснинг аниқ фаолиятга тайёргарлик ҳолатини акс эттирувчи когнитив (билим, ахборот) ва аффектив (эмоция, ҳиссиёт) компонентлар мажмуи сифатида намоён бўлади.

Кадриятлар тизими муайян ижтимоий субъектларга (шахс, миллат, жамият ва бошқалар), бирон бир давр, тарихий босқич ёки соҳа билан боғлиқ бўлган кадрият шакллариининг ўзаро алоқадорлиги ва чамбарчас боғлиқлигини ифодалайдиган тушунчадир.

Кадриятлар тизими маданиятнинг асосини ташкил этиб, жамият аъзоларининг маънавий ва ижтимоий эҳтиёжлари, қизиқишлари, уларнинг ижтимоий ҳаракатлари ва хулқ-атворини бошқаришни ўзида акс эттиради.

Б.Битинас ва И.П.Подласийлар кадриятларнинг учта асосий тизимини ажратиб кўрсатишган: трансцендентал (диний моҳият нуқтаи назаридан қандайдир мутлақликка эга), ижтимоий йўналтирилган – социоцентрик (гуруҳий, умуминсоний, касбий, миллий ва х.к.) ва антропоцентрик (индивидуал).

М.А.Макаревич кадриятлар тизимини қуйидаги гуруҳларга ажратган:

хаёт мазмунини белгилаб берувчи (яхшилик, ёмонлик, бахт, фаровонлик), универсал (хаётий (витал), демократик, ижтимоий обрў-эътибор, шахсий ривожланиш, шахслараро муносабат), норасмий (анъанавий, диний ва урбанизацияга оид) ва жамоавий (ўзаро бир-бирига ёрдам бериш ва бирдамлик).

Хаётий (витал) кадриятлар деганда инсон ҳаётини муҳофаза қилиш ва узайтиришга йўналтирилган бирламчи ва оддий эҳтиёжлар тушунилади. Хаёт мазмунини белгилаб берувчи кадриятлар эса мураккаб тузилишга эга бўлиб, инсоннинг бутун ҳаётининг мураккабликлари ва ғаройиботларга бойлигини ифода этади.

П.А.Сорокин кадриятлар тизимининг учта турини ажратиб кўрсатган:

- идеационал кадриятлар тизими. Мазкур тизимга доир кадриятлар ва идеаллар ўзгаришсиз ва доимий, мутлақ тавсифга эга бўлиб, уларни тушуниб етиш жараёнида юзага келадиган тўсиқларни енгиб ўтиш жараёнида инсонда ҳиссий қониқиш юзага келади;
- ҳиссий кадриятлар тизими. Мазкур тизимга хос кадриятлар мутлақ кўриниш касб этмайди, индивид иштирок этаётган вазият билан боғлиқликда амал қилади;
- идеал кадриятлар тизими. Идеационал ва ҳиссий кадриятларни умумлаштириш асосида таркиб топади.

Тизимли, субъектив ва фаолиятга йўналтирилган ёндашувлар ҳамда кадриятга йўналтирилган фаолиятнинг ўзига хосликларини ҳисобга олган ҳолда кадрият тушунчаси талабанинг касбнинг ижтимоий аҳамиятини тўлиқ англаб етилганлиги тавсифида бўлғуси педагогик фаолиятга субъектив муносабати ва баҳосини ифода этади деган хулосага келинди. Мазкур хулосага таянган ҳолда “кадриятлар тизими” тушунчасига барқарор, доимий ва динамик-функционал алоқадорликка эга кадриятга йўналтирилган (баҳолашга доир) фаолият асосида касбий тайёргарлик жараёнида шаклланадиган компонентлар (кадриятнинг турлари ва шакллари) мажмуи дея таъриф берилди.

Б.М.Бим-Баднинг таърифига кўра, таълим ўзида тарбия, ўқиш ва ўқитишни қамраб олади. В.И.Андреев таълимни маданиятда ўз аксини топувчи, ўқитиш ва тарбия орқали амалга оширилувчи ходиса сифатида талқин қилади. Ўз навбатида, ўқитиш категорияси инсоннинг таълими, тарбияси ва ривожланиши тушунчалари орқали очиб берилади. Баъзи адабиётларда ривожланиш, шаклланиш орқали амалга ошади, деб қайд этилса, бошқаларида аксинча шаклланиш ривожланиш орқали юз беради деб таъкидланади.

Аксарият ҳолатларда шахс ривожланиши қуйидаги тушунчалар билан ифодаланади: а) турли вазият ва шароитларда намоён бўлувчи, шахснинг ички қарашларини белгилаб берувчи етакчи мотивлар тизими; б) жамиятда мавжуд бўлишнинг ўзига хослигини белгилаб берувчи шахс омили; в) ташқи таъсирларнинг ички шартлар билан қўшилиб умумий йўналтирилганликни касб этувчи, ташқи ва ички шароитлар бирлиги ифодаси; г) мотивлар, қизиқишлар, эҳтиёжлар, интилишлар, ғоялар, эътиқодлар.

Педагогик-психологик адабиётларда ривожлантириш атамаси индивидга, унинг психикасига муносабат нуқтаи назаридан кўриб чиқилади. Яъни, ривожланиш – бу индивиднинг ички зарурий хатти-ҳаракати, “ўз-ўзини ҳаракатлантириши” бўлиб, ташқи таъсир доимий равишда ички йўналганлик асосида ҳаракатланади. Ривожланиш – бу инсон жисмоний ва маънавий ривожланишининг кетма-кетликда амалга ошадиган миқдор ва сифат ўзгаришларининг объектив жараёни.

И.П.Подласий “Ривожланиш ички ва ташқи шарт-шароитлар билан шартланади. Ички шарт-шароитларга организмнинг физиологик ва психологик хусусиятлари киради. Ташқи шарт-шароит инсонни ўраб турган борлик, у яшайдиган ва ривожланадиган муҳитдир. Ташқи муҳит билан ўзаро таъсир асосида инсоннинг ички борлиги

ўзгаради, ўз навбатида кейинги ўзгаришларга олиб келувчи янги муносабатларни шакллантиради” – деган умумий қонуниятни кўрсатиб ўтган.

Ривожлантириш термини таҳлилига асосланиб, “бўлажак халқ хўжалиги мутахассисларида миллий кадриятлар тизимини ривожлантириш” миллатпарварлик ва касбий фаолият билан боғлиқликда миллий анъана, удум ва маросимларга кадриятли муносабат тавсифини ўзида акс эттирувчи ва амалий фаолият жараёнида намоён бўладиган, касбий компетентликнинг муҳим аксиологик компоненти тарзида сифат ўзгаришларини ҳосил қилишга йўналтирилган объектив ва субъектив жараён уйғунлигидир, – деган хулосага келинди.

Адабиётлар рўйхати:

1. www.lex.uz. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 нвардаги “2022 - 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сон Фармони. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 29.01.2022 й., 06/22/60/0082-сон
2. Кадриятлар ва ижтимоий тараққиёт (илмий ишлар тўплами). –Т; “Ўзбекистон”, 1997. Б.198;
3. Тарбия энциклопедияси. 2010. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, Б.509.